

ՀԱՅ – ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՄԱՄԱՇԵՆ-ՀԱՄՇԵՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՇՈՒՋ

Հայագիտության համար կարևորություն է ներկայացնում Համաձայն-Համշենի և համանուն իշխանության հիմնադրման ժամանակի ճշգրտումը: Ուսումնասիրողները՝ այդ հարցը հետազոտելիս, մեր կարծիքով, բաց են թողել հայկական սկզբնաղբյուրների մի քանի կարևոր տեղեկություններ և, գլխավորը, համաձայն մեր քննության, խախտել են Հովհան Մամիկոնյանի ու Ղևոնդի՝ Համամ անունը կրող իշխանների վերաբերյալ տեղեկությունների ժամանակագրական հերթականությունը:

Համշենի և համանուն իշխանության հիմնադրման ժամանակաշրջանի ճշգրտման հարցում մեծ է Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդման կարևորությունը, քանի որ այն գրեթե ամբողջությամբ լույս է սփռում այդ խնդրի վրա: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդումը մեջ բերել ամբողջությամբ. «...Վահան յաւելեալ առ հարս իւր՝ մեռանի...՝ կացեալ իշխան Տարաւոյ եւ Ապահունեաց ամս Լ: Բայց որդի նորա Տիրան հրամանաւ Վաշդենայ Վրաց իշխանին եւ հաւր իւրոյ Վահանայ գնաց ի դուռն Խոսրովայ յառաջ քան զգալն Հերակղի ի Պարսիկս¹:

Եւ եղեալ Խոսրովայ ընդ որդեգիրս, լեալ մարգպան Հայոց՝ առնու զաւր բազում եւ գնայ ի վերայ Յունաց, որպէս թէ ի պատերազմ:

¹ Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր (582-602) մահից հետո, որը պարսից Խոսրով Բ Փարվեզի (591-628) դաշնակիցն էր, Խոսրովն արշավեց Բյուզանդիա և՝ ծանր կորուստներ պատճառելով կայսրությանը, հասավ Կոստանդնուպոլսի հարևանությամբ գտնվող Քաղկեդոն քաղաքը: Բյուզանդիայի կայսր Հերակլը (610-641) 628թ. հակահարձակման անցավ և ջախջախեց պարսիկներին (տե՛ս «Պատմութիւն Սեբեոսի», աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 122-128, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Դ. Թեովանես Խոստովանով, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 30-31):

Բայց յղ է կայսր, թե մի՛ ինչ երկնչիր յիմոյ գալոյս, այլ տուր ինձ քաղաք մի, զի ժողովեալ զգաւրս Հայոց՝ մնացից քեզ ի թիկունս: Իսկ նա ուխտ սիրոյ դնէր ի միջի՝ ո՛չ միայն մարգպան Հայոց եւ Պարսից համարել, այլ եւ դէմսւելոս² առնել բովանդակ Հոռոմոց:

Ձայտսիկ լուեալ Վաշդեան Վրաց իշխանն³, առաքէ առ Խոսրով՝ եթէ. «Նենգեաց քեզ Տիրան եւ եղեւ ընդ Յոյնսն: Արդ՝ առաքեա՛ ուր ի հազար այրուծի ընդ Վանանդ, եւ ես տաց զնա ի ձեռս քո»: Իսկ թագաւորն կոչեաց զՋոջիկ՝ Վրաց իշխանորդին, եւ արար մարգպան...: Եւ ինքն առաքեաց զաւր առ Վաշդեան հինգ հազար:

Իսկ Վաշդեան գրեալ թուղթ առ Տիրան. «Նեղեցար պանդխտութեամբ⁴. արդ՝ արի եկ, զի խորհեսցուք ինչ ի վերայ արքայի»: Իբ-

² Հավանաբար, նկատի ունի մարգպանի պաշտոնը, քանի որ խնդրո առարկա հիշատակութեան շարունակութեան մեջ պատմիչը տեղեկացնում է, թե Հերակլ կայսրը, ջախջախելով պարսիկներին, կատարեց իր խոստումն ու Տիրանին կարգեց Հայոց մարգպան:

³ Ամենայն հավանականությամբ, «Վաշդեան»-ը «Վարդան» անվան աղավաղումն է, քանի որ համշենի բարբառում «Վարդան»-ը հնչում է «Վաշտոն» կամ «Վաշոսն» ձևով: Սակայն, եթե «Վաշդեան»-ը հայկական «Վարդան»-ն է, ապա ինչու՞ է նա կոչվում «Վրաց իշխան»: Հայտնի է, որ մինչև 609/10 թ. Վիրքի եկեղեցին, ինչպես Աղվանքի եկեղեցին, հայադավան էր ու ենթարկվում էր Հայոց եկեղեցու կենտրոնական իշխանությանը: 609/10 թ. վրաց Կյուրոս եպիսկոպոսը, օգտվելով պարսկա-բյուզանդական պատերազմներից, որոշեց ազատվել հայոց եկեղեցու գերիշխանությունից և ընդունեց բյուզանդական եկեղեցու դավանանքը, որից հետո վրաց եկեղեցին դարձավ քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ: Այդ ժամանակ արդեն Գուգարքի բղեշխությունը պարսից արքունիքի կողմից մտցված էր Վրաց կամ Վարջան մարգպանության մեջ (տես Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1977, թիվ 2, էջ 187-188): Հավանական է, որ քաղկեդոնականությունը պարտադրվել էր նաև Համշենից արևելք գտնվող Գուգարքի Կղարջք գավառի հայությանն ու տեղի հայ Վարդան իշխանին: Այդ պատճառով էլ նրա «Վրաց իշխան» կոչվելը պայմանավորված էր արդեն վրացադավան հայերին իշխելով, այսինքն՝ նշանակում էր «վրացադավան հայերի իշխան»:

⁴ Հավանաբար, Տիրանն արդեն հեռացել էր Բյուզանդիա և այնտեղ ինչ-որ քաղաք էր ստացել, ինչի համար խնդրել էր կայսերը: Հնարավոր է, որ այդ քաղաքը գտնվելիս լինել Վանանդ գավառում, քանի որ Վաշդեանը առաջարկում էր պարսից արքային զորք ուղարկել Վանանդ, որպեսզի ինքը նրա օգնությամբ կարողանա բռնել ու կայսեր ձեռքը հանձնել

րեւ ընթերցաւ զթուղթն, ի նոյն աւուր եկն թուղթ մի ի Համամայ՝ քեռորդոյն Վաշդենայ՝ ծանուցանել զնենգութիւնն, որ ինչ առաջի կայր ի գաւրացն՝ եկելոցն ի Պարսից: Եւ նորա վաղվաղակի թուղթ գրեալ ի Վաշդեան՝ յամաւթ առնելով վասն ծածուկ իրացն:

Եւ բարկացեալ Վաշդեան՝ ետ ածել զՀամամ եւ ծայրատել զոտս եւ զծեռս նորա: Եւ առեալ զպարսիկս՝ անց ընդ գետն Ճորոխ եւ գնաց ի քաղաքն Համամայ, որ կոչի Տամբուր, եհար սրով եւ հրով եւ գերեաց զքաղաքն:

Իսկ սուրբ Եպիսկոպոս քաղաքին Մանկնոս անիծեաց սաստիկ զիշխանն: Եւ նորայ հրաման տուեալ պարսկացն կոտորել զքահանայսն յեկեղեցին, որ կոչի սուրբ Սիովն⁵:...Եւ ի վաղիւն միւսուն ճայթեալ ամպոց երկնից՝ հրայրեաց արարին զնա (իմա՝ Եպիսկոպոսին), մինչ նստէր առ դուռն քաղաքին Տամբուրայ: Չայս յետոյ շինեաց Համամ՝ զիւր անուն դնելով Համամաշէն: Եւ ի գլուխ ել աղաւթք Մանգնոսի, զի երեք հազար այր ի միում զիշերի սատակեցան, եւ այլքն փախեան, եւ քաղաքն աւեր մնաց:

Ապա ի տոյն ամի ելանէ Հերակղ եւ սպանանէ զԽոսրով: Եւ հիշեաց զերդումնն, զոր ընդ Տիրան եւ ընդ ինքն, եւ կացուցեալ մարգպան ամենայն Հայոց: Եւ ինքն գնաց ի Կոստանդինուպոլիս:

Եւ յետ Ը ամի եկն Աբդաշիմ՝ քեռորդին Մահմեդի, բազում աղխիւ՝ տասն եւ ու հազար առն եւ ծիոյ ընդ իւր բերեալ: Խնդրէր հարկս ի Հայոց...»⁶:

Տիրանին: Խնդիրն այն է, որ 591թ. բաժանումից հետո Վանանդն անցել էր Բյուզանդական կայսրությանը (տե՛ս Սեբեոս, էջ 84, Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 140: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., Մարգպանական Հայաստանը և հարևան երկրները 387-628թթ., Երևան, 1980), ուստի և մեր տեսակետը միանգամայն հավանական է:

⁵ Սուրբ Սիովն եկեղեցին հիշատակվում է նաև Սուրբ Խաչիկ (Խաչքար) վանքի միջնադարյան տարեգիրների կողմից, որպես գլխավոր և Եպիսկոպոսանիստ եկեղեցի (տե՛ս М. Кузуб, Амшеницы-коренные æððâæðê Понта,-«Еркрамас» (Газета армян России), թիվ 6 (136), 2006, էջ 6.):

⁶ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւնոյ,-«Մատենագիրք Հայոց», Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 1122-1123:

Ղևոնդը հաղորդում է, որ երբ Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայության⁷ փոխարքա Ուլբեղլան կամ Ուբայդալլահը (788-791)⁸ Արմինիա ոստիկանության⁹ արաբ ամիրա (ոստիկան) նշանակեց Սուլեյմանին (788-790), վերջինս դաժան հալածանքներ սկսեց հայ նախարարների ու ժողովրդի նկատմամբ: Հաջորդ տարին՝ 789թ., Ուբայդալլահին անձամբ եկավ Հայաստան և անտանելի վիճակ ստեղծեց երկրում: 789թ. հայ նախարարներից ոմանք՝ Շապուհ և Համամ Ամատունի նախարարների գլխավորությամբ և 12 հազար ժողովրդով, որոշեցին հեռանալ իրենց տիրույթներից, շարժվեցին խաղտիքի¹⁰ ուղղությամբ, ճանապարհին Ճորոխ գետի ափին պարտության մատնեցին իրենց հետապնդող արաբական զորքին ու՝ անցնելով գետը, բնակություն հաստատեցին խաղտիքում՝ Բյուզանդիայից որպես ժառանգական տիրույթ ստանալով այդ հողերը¹¹:

⁷ Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայության մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Ատրպատականը, երբեմն՝ Ջազիրան (վերին Միջագետք) և Կուր գետի ստորին հոսանքի ու Դարբանդի միջև տարածվող մերձկասպյան երկրները (տե՛ս Тер-Гевондян А., Армения и Арабский Халифат, Ереван, 1977, էջ 151-155):

⁸ Փոխարքաների ու Արմինիա ոստիկանության ոստիկանների թվականները մենք բերում ենք ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կազմած ցուցակի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 276):

⁹ Արաբները 701թ. նվաճեցին Հայաստանը, Վիրքը, Ափխազքը, Եգերքը, Աղվանքը, Կուր գետի ստորին հոսանքի և Դերբենդի միջև գտնվող երկրները, որոնցից կազմեցին մի վարչական շրջան, որը Հայաստանի անունով կոչեցին Արմինիա, քանի որ Հայաստանը տարածաշրջանի ամենահզոր ռազմաքաղաքական ուժն էր, իսկ հայ ժողովուրդը՝ տեղի բնակչության ամենամիտարր ու մեծաթիվ հատվածը (տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արմինիա ոստիկանությունը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրությունը), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստճանի հայցման պատենախոսություն, Երևան, 2006, էջ 26-30):

¹⁰ Խաղտիքը կամ ճանիքը գրավում էր լեռնային այն շրջանը, որն ընկած էր ճորոխ գետի, Սև ծովի առափնյա շերտի և Պարխարյան լեռների միջև՝ մինչև Տրապիզոն: Այն հարավում և արևելքում սահմանակցում էր Բարձր Հայքին, իսկ արևելքում՝ Տայքին (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, թարգմ. Ա. և Է. Խոնդկարյանների, Երևան, 1987, էջ 36):

¹¹ Տե՛ս «Պատմություն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 166-169:

Համշենի հիմնադրման հարցով մանրամասնորեն զբաղվել է Լ. Խաչիկյանը: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ Համշենի մասին առաջին տեղեկությունը հաղորդում է Ղևոնդը, որով հնարավորություն ենք ստանում որոշելու Համշենի հայկական իշխանության հիմնադրման ստույգ ժամանակը: Նա բնության է առնում պատմիչի վկայությունը, այն համադրում Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկության հետ ու գալիս այն եզրակացության, թե իբր Համամ Ամատունու քաղաքը սկզբում կոչվում էր Տամբուր, որը պարսկական բանակի (ըստ Խաչիկյանի՝ պետք է լինի արաբական) օգնությամբ ավերեց վրաց իշխան Վաշդեանը: Դրանից հետո, համաձայն Լ. Խաչիկյանի, Համամը Տամբուրի տեղում նոր քաղաք կառուցեց ու իր անունով կոչեց Համամաշեն-Համշեն: Իսկ Հովհան Մամիկոնյանի հիշատակությունը նա համարում է խառնաշփոթ ու ժամանակավրեպ մի ավանդություն, որում կան իրական դեպքերի արծազանքներ: Այն, որ Համամը, ըստ Հովհան Մամիկոնյանի, վրաց Վաշդեան իշխանի ազգականն էր, Լ. Խաչիկյանի կարծիքով, ցույց է տալիս, որ հայ նախարարները նախապես ծանոթ էին Խաղտիքին՝ ազգակցական կապեր ունենալով Ճանիքի (Լազիստան) իշխանների հետ: Ի վերջո, Լ. Խաչիկյանը, ելնելով Ղևոնդի հաղորդումից, Համշենի հայկական իշխանության ստեղծման ժամանակը համարում է 789-790թթ., իսկ դրա հիմնադիրներին՝ Ամատունի նախարարական տոհմի պայազատներ: Ամատունիների իշխանությունը գտնվում էր Այրարատում, ուստի՝ նրանց հետ Համշեն ներգաղթած բնակչության մեծամասնությունը Այրարատ աշխարհից պետք է լինեին¹²:

Ղևոնդի վկայությունը պարզից էլ պարզ է: Հայ նախարարները հեռանում են Հայաստանից 12 հազար ժողովրդով և բնակություն հաստատում Խաղտիքում, որի տարածքներից և Փոքր Հայքի հյուսիսային հատվածից հետագայում կազմավորվեց բյուզանդական Խալդիա (Խաղտիք) բանակաթեմը¹³: Բյուզանդիան նրանց ընդու-

¹² Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 2, էջ 115-118:

¹³ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, Կոստանդին Օիրանածին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 170:

նում է գրկաբաց, քանի որ նրանք թշնամի էին արաբներին և հետո, այդպիսի մեծ խումբը զգալիորեն կուժեղացնե՞ր հիշյալ շրջանի բյուզանդական զորքը, որը տեղակայված էր Արմինիա ոստիկանության սահմանին¹⁴: Անկասկած, հենց այս Համամն է, որը վերակառուցել է ավերված Տամբուրն ու այն իր անունով կոչել Համշեն: Սակայն, Հովհան Մամիկոնյանի վերևում մեջ բերված վկայությունը հարց է առաջացնում. ինչպե՞ս կարող էր Համամ Ամատունին վերակառուցել Տամբուրն ու վերանվանել Համշեն, եթե, Հովհան Մամիկոնյանի վկայության համաձայն, նա դրանից առաջ «Վրաց» իշխանի կողմից մահապատժի էր ենթարկվել: Լ. Խաչիկյանը, քանի որ Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկությունը համարում է խառնաշփոթ ու ժամանակավրեպ, պատմիչի այդ տեղեկությանը կամ ուշադրություն չի դարձրել, կամ պարզապես սխալ է համարել:

Հովհան Մամիկոնյանի վերոհիշյալ վկայությունը, մեր կարծիքով, ստույգ է և իր մեջ պարունակում է ճշգրիտ ժամանակագրական տվյալներ: Այդ վկայության քննությունը մեզ այն համոզմանն է բերում, որ գոյություն են ունեցել երկու Համամ, մեկը՝ Ամատունի, իսկ մյուսը, հավանաբար, Մամիկոնյան: Վրաց իշխան Վաչդեանի հրամանով մահապատժի ենթարկվածը եղել է Համամ Մամիկոնյանը, որին պատկանել է Տամբուր քաղաքը, իսկ այդ քաղաքը վերականգնողը և այն իր անունով Համշեն վերանվանողը եղել է Համամ Ամատունին: Խնդիրն այն է, որ երկու Համամների նույնացումը, ինչպես այդ արել է Լ. Խաչիկյանը, հակասում է Հովհան Մամիկոնյանի և Ղևոնդի տեղեկություններին, որոնք մի Համամին հիշատակում են VIIդ. սկզբին, իսկ մյուսին՝ VIIIդ. վերջին:

Հովհան Մամիկոնյանի վկայությունը քննելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել ևս մեկ անչափ կարևոր իրողության: Հայտնի է, որ մագաղաթյա մատյանները գրվում էին մեկ օրինակով, իսկ հետագայում, եթե ինչ-որ մեկը իր համար պատվիրում էր այդ երկից, գրիչները նրա համար նոր օրինակ էին արտագրում: Կախված այն հանգամանքից, թե ինչքան ժամանակ էր անցել բնագրի գրվելու

¹⁴ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 123:

պահից, երբեմն գրիչները տեքստի մեջ ներմուծում էին իրենց ժամանակաշրջանի իրողությունները: Մասնավորապես, նրանք այդպես են վարվել Մ. Կալանյանի «Աշխարհացոյց»-ի հետ, որտեղ հիմնականում արտացոլված է Մեծ Հայքի III դ. վարչաքաղաքական կացությունը¹⁵: Այն մեզ է հասել երկու խմբագրությամբ՝ համառոտ¹⁶ և ընդարձակ¹⁷: Ընդարձակ խմբագրությունն իր մեջ ընդգրկում է հետագա դարերի իրադարձություններին վերաբերող հավելումներ: Գրիչները նրա մեջ մտցրել են իրենց ժամանակաշրջանում տիրող վարչա-քաղաքական իրավիճակի մասին հիշատակումներ, որոնք հիմնականում վերաբերում են VII դ., ինչի պատճառով ուսումնասիրողների զգալի մասը այն վերագրում է VII դ. հեղինակ Անանիա Շիրակացուն, չնայած, որ մյուսները կարծում են, թե դրա հեղինակը Մովսես Խորենացին է¹⁸: Հաշվի առնելով այդ իրողությունը, ակնհայտ է, որ Հովհան Մամիկոնյանի տեքստում, անկախ այն բանից, թե երբ է գրվել այն, «Ձայս յետոյ շինեաց Համամ՝ գիւր անուն դնելով Համամաշէն» հատվածը բնագրում ներմուծվել է հետագա ինչ-որ գրիչի կողմից, որը, հավանաբար, Համամ Ամատունու ժամանակակիցն է եղել կամ էլ ապրել է նրանից հետո: Նա ցանկացել է ներկայացնել Տամբուր ավերված քաղաքի հետագա ճակատագիրը:

Եթե Հովհան Մամիկոնյանի տեքստը քննարկենք առանց հիշյալ ընդմիջարկության, ապա կարող ենք արձանագրել.

ա. Վրաց Վաշդեան իշխանի քրոջ որդի Համամը, ամենայն հավանականությամբ, Մամիկոնյանների տոհմից է եղել: Դրա մասին են վկայում նրա մտերմությունն ու սրտացավությունը Տարոնի Տի-

¹⁵ Տե՛ս Բ. Գարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, մասն Ա, էջ 52:

¹⁶ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունը տե՛ս Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, Патканов К., Армянская география VII века по П.Х. (прписывавшаяся Моисею Хоренскому), Санктпетербург, 1877 և այլն:

¹⁷ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881:

¹⁸ Տե՛ս Բ. Գարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

րան Մամիկոնյան իշխանի նկատմամբ, ինչպես նաև այն, որ Տամբուր-Համշենի իշխանությունը գտնվում էր Տայքի Մամիկոնյանների տիրույթների անմիջական հարևանությամբ:

Կարևոր է նաև այն, որ Համշենի բնակչության մեջ պահպանվել են հիշողություններ այն մասին, որ հին դարերում Համշենում իշխել են Մամիկոնյանները, որոնց տոհմին պատկանող բազմաթիվ իրեր պահվում էին Համշենի խաչքար անունը կրող վանքում¹⁹: Դա է ցույց տալիս նաև Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի այն վկայությունը, թե Մամիկոնյանները «Ճենաց» արքայազուններ էին²⁰: Հայ պատմագրության մեջ վաղուց արդեն հիմնավոր կերպով ցույց է տրված, որ այդ վկայության հիման վրա Մամիկոնյաններին չինական ծագում վերագրելը սխալ է, քանի որ Ճենաց երկիրը ոչ թե Չինաստանն է, այլ Խաղտիքը կամ Ճենք-Ճահիք-Ճանիքը (այժմ` Ջանիկ)²¹:

բ. Մամիկոնյանների Ճանիքի և Տայքի տիրույթները միմյանց սահմանակցում էին Պարխարյան (Լազիստանի, Պոնտական) լեռների ջրբաժանով²²,

¹⁹ Տե՛ս Մ. Կյոչյճ, նշվ. աշխ., էջ 6:

²⁰ Տե՛ս «Փավստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 306:

²¹ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 27. «...ճանիս որ են Խաղտիք»: Տե՛ս նաև Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 447-448:

²² Տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1982, 174-176: Այն փաստը, որ Մամիկոնյանների իշխանությունը տարածվում էր նաև հին Խաղտիքի վրա, ցույց են տալիս Մովսէսի Եղիշեի վկայությունները: Նա հաղորդում է, որ Ավարայրի ճակատամարտից առաջ Հայոց մարզպան Վասակը կեղծիքներով իր կողմն էր գրավում «ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տնորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց» (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989, էջ 190): Պատմիչի հաջորդ հաղորդումը ևս դրա վկայությունն է: Նա վկայում է, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո որոշ հայ նախարարներ և նրանց հարազատներ հեռացան ու ամրացան Խաղտիքում, որտեղից հարձակվեցին հարևան Տայքի վրա, ուր մտել էին պարսկական զորքերը (նույն տեղում, էջ 252-256):

գ. Համամ Մամիկոնյանի քաղաքը կոչվում էր Տամբուր: Տամբուրի իշխանությունը սահմանակցում էր Վաշդեանի իշխանությանը Ճորոխ գետով,

դ. «վրաց» Վաշդեան իշխանը մահապատժի է ենթարկում Համամ Մամիկոնյանին և ավերում նրա քաղաքը, որից հետո այն ամայանում է երկար ժամանակով,

ե. ակնհայտ է, որ Համամ Մամիկոնյանի մահապատժը և Տամբուրի ավերումը տեղի են ունեցել Պարսկաստանի վրա Հերակլ կայսեր (610-641) հարձակման և Խոսրով II Փարվեզի (591-628) մահվան տարում, այսինքն՝ 628թ.,

զ. «Զայս յետոյ շինեաց Համամ՝ զհւր անուն դնելով Համամաշէն» տեղեկությունը վերաբերում է 789թ. դեպքերին:

Այն, որ Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդումը ոչ թե մտացածին է, այլ իրական, ցույց է տալիս այն փաստը, որ պատմիչը նշում է, թե արաբների առաջին արշավանքը տեղի է ունեցել այդ դեպքից ուղիղ 8 տարի անց, այսինքն՝ 636/637թ.: Խնդիրն այն է, որ այդ իրադարձությունը հենց այդ թվականին են դնում մյուս հայկական սկզբնաղբյուրները²³:

Փաստորեն, Տամբուրն ավերակ մնաց մինչև 789թ., այսինքն՝ մոտավորապես 160 տարի: Սեբեոսի հաղորդումից պարզվում է, որ 653թ. արաբները Համշենի շրջանը դրեցին հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու (634-655) իշխանության տակ: Հայտնի է, որ 652թ. կնքվել էր հայ-արաբական պայմանագիրը, որի պատճառով նույն թվականին Բյուզանդիայի կայսր Կոստաս III-ը (641-668) ներխուժեց Հայաստան: Սակայն, երբ 653թ. զարնանը նա հեռացավ Կոստանդնուպոլիս, Թեոդորոս Ռշտունին հակահարձակման անցավ, արաբական 7 հազարանոց զորքի օգնությամբ Տայքի վրայով ներ-

²³ Ղևոնդ, էջ 7, «Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Ստ Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 98, «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Եափսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 15-17: Այդ մասին մանրամասնորեն տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբների արշավանքը Ատրպատականի վրայով դեպի Հայաստան, ԵՊՀ «Տարեգիրք», Երևան, 2005, էջ 89-90:

խուժեց Համշեն, գրավեց այն, ինչպես նաև Տրապիզոնը, որից հետո արաբները ճանաչեցին նրա իշխանությունը Հայաստանի և Այսրկովկասյան երկրներ վրա՝ մինչև Տրապիզոն²⁴: Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո բյուզանդացիներին հաջողվեց ետ գրավել այդ տարածքները:

701թ. արաբները վերջնականապես նվաճեցին Հայաստանն ու Անդրկովկասյան երկրներն ու կազմավորեցին Արմինիա ոստիկանությունը: Արմինիայի արևմտյան սահմանին արաբա-բյուզանդական անընդհատ պատերազմների հետևանքով ստեղծվեց սահմանային ամրությունների մի գոտի: Այն սկսվում էր Կիլիկիայի ծովափից և տարածվում մինչև Եփրատ գետի վերին հոսանքում գտնվող Կամախ քաղաքը²⁵: Համշենը մնաց Բյուզանդական կայսրության կազմում, ինչի վկայությունն է Ղևոնդի վերոհիշյալ հաղորդումը: Այդ է ապացուցում նաև պատմիչի մյուս հաղորդումը, համաձայն որի՝ 747-750թթ. ապստամբության ժամանակ հայ նախարարները հեռանում են Տայքի ամրությունները, որպեսզի կապ հաստատեն բյուզանդական զորքերի հետ, «որք էին ի կողմանս Պոնտոսի»²⁶:

789թ. մի քանի հայ նախարարներ՝ Շապուհ և Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ, իրենց տիրույթներից հեռացան, հաստատվեցին ավերակ Տամբուր քաղաքի մոտակայքում: Համամ Ամատունին վերակառուցեց²⁷ ավերված քաղաքն ու իր անունով կոչեց Համամաշեն, որը հետագայում աստիճանաբար վերափոխվեց Համշենի (այժմ՝ Հեմշին):

²⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 138-144:

²⁵ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), -«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 2, էջ 134-149:

²⁶ Ղևոնդ, էջ 123:

²⁷ Այն, որ անհայտ գրիչը նշում է, թե «Համամը, սակայն, հետո վերաշինեց քաղաքը և իր անունով կոչեց Համշեն», ցույց է տալիս, որ Համամ Ամատունին ավերված Տամբուրի տեղում ոչ թե նոր քաղաք է կառուցել, ինչպես նշում է Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 117), այլ պարզապես վերակառուցել է Տամբուրը:

Փաստորեն, Համշենի պատմությունը սկսվում է ոչ թե VIII դ. վերջից, այլ այդ ժամանակ սկսվում է միայն այդ հայաշխարհի պատմության մի նոր ժամանակաշրջան: Մինչև 628թ. Տամբուր-Համշենում իշխում էին Մամիկոնյանները, իսկ դրանից հետո՝ սկսած VIII դ. վերջից՝ Ամատունիները: Տեղի հայ ազգաբնակչությունը անընդհատ ավելանում էր Հայաստանի տարբեր շրջաններից այնտեղ գաղթող հայության հաշվին: Ինչ վերաբերում է 628թ. ավերված Տամբուրին և տեղի հայկական իշխանությանը, ապա այն գոյություն է ունեցել այդ թվականից առաջ: